

doi.org/10.31392/UDU-nc.series14.2023.30.02

УДК 378.637.016:78

Козир А. В.¹, Ліхницька Л. М.²

Основні принципові положення творчо-музичної діяльності студентів факультетів мистецтв

Розкриваються головні принципи творчо-музичної діяльності майбутніх учителів музичного мистецтва. Принцип національної спрямованості музично-педагогічного навчання забезпечує становлення духовності майбутніх учителів музичного мистецтва, їх ціннісних орієнтацій. Принцип проєктивності навчального процесу передбачає введення прогресивних інновацій і виражається у забезпеченні цілеспрямованості навчального процесу, формуванні чітких уявлень щодо мети особистісного розвитку кожного студента факультету мистецтв в умовах сьогодення. Ці принципи сприяють дотриманню студентами факультетів мистецтв університетів сукупності етичних і національних норм.

Ключові слова: студенти факультетів мистецтв, основні принципові положення, творчо-музична діяльність, національна спрямованість, проєктивність навчального процесу.

Вступ. Сучасна вітчизняна освіта переживає період глобальних трансформацій, які зумовлені новими тенденціями в розвитку суспільства, а також динамікою науково-технічного прогресу. Широкі вимоги часу і нова освітня парадигма орієнтують студентів факультетів мистецтв на розвиток творчого мислення як основної ознаки професійної компетентності. З цієї позиції актуальними виступають основні принципові положення творчо-музичної діяльності майбутніх учителів музичного мистецтва, а саме: принцип національної спрямованості музично-педагогічного навчання, проєктивності навчального процесу, що передбачає введення прогресивних інновацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасна парадигма мистецької освіти пронизує процес моделювання, контролю і корекції навчально-виховної діяльності студентів факультетів мистецтв класичних університетів у процесі вивчення фахових дисциплін. Необхідною умовою мистецької освіти визнаний високопрофесійно підготовлений фахівець, тобто особистість, що мислить компетентно, професійно, творчо. Базою цих досліджень стали праці таких науковців як О. Антонова, Ю. Афанасьєв, В. Вакуленко, С. Вітвицька, Н. Вишнякова, Л. Вовк, О. Дубасенюк, О. Костюк, Н. Сидорчук, О. Спирін, Н. Якса та ін., а також дослідження механізмів всебічного розвитку майбутнього вчителя музичного мистецтва (Н. Гузій, К. Завалко, Н. Кічук, А. Козир, О. Михайличенко, О. Олексюк, Г. Падалка, Г. Побережна, О. Реброва, О. Рудницька, Т. Танько, В. Федоришин, О. Шевнюк, С. Шип, В. Шульгіна, О. Щолокова, Д. Юник та ін.) [1; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 10; 11; 12; 15; 16].

Метою статті є розкриття основних принципових положень музично-творчої діяльності студентів факультетів мистецтв. Поглиблення та уточнення методології наукового дослідження вимагає виділення у ньому основних принципів, які розкривають засоби всебічного розвитку майбутніх учителів музичного мистецтва.

¹ Козир Алла Володимирівна, Український державний університет імені Михайла Драгоманова, <https://orcid.org/0000-0003-3124-975X>

² Ліхницька Лариса Миколаївна, Вінницький державний університет імені М.Коцюбинського, <https://orcid.org/0000-0002-0883-7628>

Виклад основного матеріалу. Провідними методологічними засадами, на думку Г. Падалки, є: гуманістична спрямованість мистецької освіти, її національна основа, особистісно-орієнтований підхід та забезпечення системності мистецького навчання. Основною дійовою особою навчального процесу виступає вчитель, вплив якого акумулює у собі сутність педагогічної діяльності й знаходить своє відображення на кожному її етапі як важлива рушійна сила у досягненні ефективних освітніх цілей. Це поняття характеризує зв'язок і взаємозумовленість усіх сторін педагогічного процесу, його внутрішні та зовнішні фактори, індивідуальні особливості суб'єктів педагогічної діяльності, професіоналізм фахівців тощо.

Важливим і необхідним принципом ми вважаємо принцип національної спрямованості музично-педагогічного навчання. Національна спрямованість містить у собі специфічну семантизацію кодів і переведення їх у засоби і жанри різних видів мистецтва, з яким студенти себе ідентифікують. Ми поділяємо думку В.Кременя, що «ідентичність виконує есенційну та інтегративну функцію в психіці, оскільки є певним ідейним центром, котрий «скріплює» і «об'єднує» навколо себе особистість» [14, 250]. Науковець звертає увагу на те, що «ідентичність – це не просто те, що зберігається в душі як субстанція: ідентичність виникає, твориться, причому в процесі буття з іншими» [14, 252]. Він наполягає на тому, що ідентичність виникає як результат соціального досвіду, але у даному феномені є суттєвий момент. Недостатньо приписати собі належність до певного статусу, важливо щоб інші підтвердили і визнали подібну ідентифікацію.

Значущість національної основи навчання і виховання підкреслює Г. Падалка, проголошуючи, що «національна культура – основне джерело становлення митця. Прагнення охопити напрямки всесвітньої мистецької цивілізації без міцної опори на національну художню основу містить в собі небезпеку поверховості у сприйманні творенні художніх образів, мозаїчності, відсутності широти погляду на життя, збідненості засобів художньої виразності» [10, 61]. Науковиця звертає увагу на той факт, що сила таланту і глибина художнього пізнання митців безпосередньо залежить від національного коріння художнього дару і творчих здібностей. Музичне мистецтво відображає дійсність у часі, у розвитку, як мікрокосмос загальної картини світу, сприймаючи яку студенти засвоюють сукупність етичних і національних норм.

Вкрай важливим є те, що лише національна спрямованість музично-педагогічного навчання уможливило зберегти багатий доробок народних скарбів у мистецькій сфері і не розчинитися, не загубитися серед розмаїття інших педагогічних концепцій і самобутніх мелодико-інтонаційних, ритмічних пластів інших народностей. Спираючись на висновки М.Гарбузова щодо закономірностей чутливості діапазону і мелодики (інтервалів, унісону), до якого належать зона звуків, співвідношення процесів диференціації і генералізації, можна сміливо стверджувати, що активне перебування і оперування національними категоріями і поняттями, музичним спадком, посилює зв'язок із їх витоками, дає усвідомлення і розуміння себе, природи тих чи інших явищ. Сутнішим, на наш погляд, є те, що студенти факультетів мистецтв є більш чутливими до того репертуару, який притаманний даній місцевості, певного історичного часу. Це більшою мірою інтенсифікує процес навчання і активізує особистісну позицію студентів як одиниць даного соціуму.

Як ми зазначали вище, мистецькі коди, які містять інформацію про історію і різні періоди у згорнутому, концентрованому вигляді, мають бути «розшифровані» студентами факультетів мистецтв в процесі навчання, бути почутими і розпізнаними ними під час опанування педагогічних концепцій, ознайомлення з їхніми головними позиціями, резонувати у сучасності з найкращими знахідками педагогів, музикантів, мистецтвознавців-пропагувачів, відкривати для них унікальність і цінність національних гасел у мистецтві. Лише те, що є справжнім і кристалізується протягом багатьох століть у національному «горні» залишається затребуваним і актуальним у вихованні наступних поколінь.

Водночас, під час дотримання даного педагогічного принципу важливо знаходити баланс між сучасними рисами національного спрямування і тим, що вже знайшло своє місце у фундаменті педагогічних засад мистецької освіти. Ми поділяємо думку Г.Падалки, що «педагогічний ефект вивчення класичних творів, основу яких складає багатство музичних образів, глибина змісту, художня майстерність, досконалість музичної мови – дуже високий. В той же час не можна не визнати, що обмеження музичної підготовки тільки вивченням відстоюваного в мистецтві надає музичному навчанню досить пасивного характеру... знижує ефективність утворення власного судження» [9, 25]. Згідно зазначеного важливо спрямовувати музично-педагогічне навчання в напрямку, який органічно поєднує постулати минулого зі збереженням кращих традицій, таких як хорова школа національного виховання, педагогічні погляди видатних діячів, які увійшли у історію дидактики.

Суголосно звучать погляди О.Щолокової, яка відмічає, що «культура є не лише основою людського існування, а й способом розв'язання проблем і суперечностей, гармонізації буття людини. Вона наповнює змістом світ людини і є культурною реальністю, найбільш універсальною характеристикою світу людини. У системі культури існують пласти особливої значущості. Чільне місце серед них належить світу національних образів мистецтва, завдяки якому формуються особливі умови відтворення і творчості людини, закладаються основи існування всієї системи мистецтва, формується культурна реальність у вимірах художньої культури певної епохи, певних соціально-історичних та національних спільнот» [12, 9].

Необхідно також враховувати те, що національно-культурна самосвідомість студентів факультетів мистецтв позначатиметься у їх ставленні до народної та релігійної культури. Народ, з яким вони себе ідентифікують, формує загальний культурний контекст, соціально-культурну ситуацію, що в свою чергу через них породжує нову культуру, розвиває, збагачує її і закладає умови та можливості подальшого відтворення та існування. Тому спонукання студентів до розуміння і продовження національних парадигм має проходити з опорою на народні позиції педагогіки і активне їх залучення у історичний контекст розвитку суспільства.

Доречно сказати і про мелодіку, про пісенні типи національної спадщини як моделі генетично-пов'язаних варіантів пісень, їх визначальні ознаки, ритмічні структури і ритмічні форми, що з часом перетворюються на емблеми, символи, ідеологічні девізи і утворюють ряди архетипів, класів у народних промислах. Так, як зазначає А. Іваницький, головний фонд українських пісенних мелодій було зосереджено у паратаксісі. Згідно автора, саме український музичний паратаксіс простежується у двох провідних етапах, де перший має мовну антикаденцію на

неустрої, а каденція на заключному устої наспіву і відносно низькому звукові амбітусу. Тож, розуміння мелодики студентами факультетів мистецтв буде відображати їх ерудицію у даному питанні і налаштованість слухової уваги до вирізнення народних елементів музичної мови, зв'язок з життям народу, вслухування і майстерне засвоєння на національному ґрунті кращих досягнень світової культури.

Цей принцип щільно пов'язаний з нагальним завданням формування національної свідомості майбутніх учителів. Адже свідомість є важливим елементом формування професійної майстерності студентів, який дозволяє усвідомити свої здібностей та якості, дії та почуття тощо. Саме свідомість надає діям особистості цілеспрямованого характеру.

Національній спрямованості студентів сприяє як пошук інноваційних технологій в галузі теорії і методики навчання, так і відродження та творче переосмислення багатого досвіду українського народу. Засобами музичного мистецтва національну спрямованість студентів доцільно направляти ускладнюючи завдання естетичного оцінювання навколишньої дійсності, що всебічно охоплює пізнання майбутнім учителем особистісного власного «Я». Здійснювати цю роботу необхідно шляхом залучення студентів до різноманітних видів музично-естетичної діяльності, особливо до досконалого вивчення різноманітних творів національного музичного мистецтва.

Реалізація принципу національної спрямованості у практичній діяльності враховує природну, слухову установку на українську інтонаційну культуру з опорою на «національне музичне мислення, завдяки чому практикується наскрізне вивчення характерних стильових особливостей українського музичного мистецтва. Узагальнення метро-ритмічних та ладово-інтонаційних особливостей національної стилістики дає міцну основу для упорядкування знань майбутніх фахівців з курсу теорії музики та виконує роль введення у інтегрований музично-теоретичний курс». Доцільно зауважити, що зазначений принцип сприяє частковому вирішенню проблеми виховання національної свідомості студентів, що в умовах розбудови української державності набуває особливого значення» [9, 35].

Принцип національної спрямованості полягає в тому, що національна основа мистецької освіти є важливою умовою соціалізації студентів, засвоєння ними національної та загальнолюдської культури. Вивчення культурно-історичного розвитку свого народу, його традицій, міфології, фольклору є важливою умовою реалізації цього принципу в процесі проектування навчально-виховного процесу спрямованого на формування професійної майстерності майбутніх учителів. Музична культура, за своєю сутністю є національною, адже вона заснована на такому звуковому мисленні та інтонаційній побудові, які притаманні даній народності.

Розвиток ціннісних орієнтацій майбутніх фахівців соціокультурної сфери неможливий поза глибоким усвідомленням національних витоків художньої культури. Серед конкретних шляхів втілення національних засад мистецького навчання доцільно виокремити такий як надання художній творчості національних авторів пріоритетного місця в навчальних програмах. Опора на національні основи мистецького навчання в сучасних умовах означає також формування у студентів особливої професійної відповідальності за розповсюдження кращих зразків національного мистецтва в суспільстві.

Ще одним важливим принципом нами виокремлено принцип проєктивності навчального процесу, що передбачає введення прогресивних інновацій. Модернізація освітньої системи включає використання можливостей сучасної дидактики для підвищення ефективності освітніх структур. Проєктивність є вимогою часу, бо це шлях пізнання, спосіб організації процесу пізнання крізь детальне пропрацювання проблеми, що має завершитися відчутним практичним результатом. Відповідно принцип проєктивності навчального процесу орієнтує до включення прогресивних інновацій, які завжди виконують функцію випереджуючої освіти. За висловом Є. Висоцької випереджуюча освіта «передбачає формування інноваційної культури педагога як системи засвоєних особистістю педагогічних засобів, що забезпечують інноваційний спосіб діяльності. Випереджаюча освіта, таким чином, орієнтує на створення сприятливих умов для творчості, реалізації соціально-адаптаційних можливостей особистості» [16, 8].

У мистецькій сфері така освіта включає аспект «наскрізного навчання», прогресивну інформатизацію, орієнтує до відкритості новому, спектр якого вміщує програми, зміст освіти, безпосередньо педагогічні технології, організацію і керівництво освітнім середовищем. Педагогічна інноватика дозволяє налагодити зв'язок між напрацьованими традиційними алгоритмами навчання, що вже є перевіреном часом, та проєктними технологіями, які орієнтують до майбутнього, спонукають активно розвивати та переосмислювати досвід, адаптувати його сучасним реаліям суспільства.

Доволі прогресивними у цьому контексті є ідеї Г. Падалки, яка вважає однією з проблем удосконалення музичної освіти майбутніх педагогів «подолання академічної замкненості викладання фахових дисциплін, подолання штучної їх ізоляції від нових форм і жанрів музичної культури сьогодення, від популярної музики, розповсюдженої серед молоді, від сучасних тенденцій розвитку мистецтва» [9, 25]. Науковиця наполягає на формуванні новаторської спрямованості навчання, під час якого студенти факультетів мистецтв мають самостійно здійснювати акти розпізнавання художньої новизни і свідомо, орієнтуючись на власний мистецький досвід, відмежовувати естетично цінне від псевдооригінального.

Для нашого дослідження є вагомою думка Г. Падалки про те, що «академічна замкненість викладання музичних дисциплін з часом приводить до протиріч між художніми цінностями, на які орієнтує система навчання і тими цінностями, що утворюють у свідомості молоді в ході безпосередньої художньої практики» [9, 29]. Альтернативою і шляхом подолання такої академічної замкненості ми висуваємо даний принцип проєктивності навчання. Він передбачає включення студентів до різних мистецьких проєктів, які можуть мати мультифункціональне навантаження. Мистецькі проєкти мають певне смислове повідомлення аудиторії, різноманітний зміст і завдання, а студенти, які залучаються до них, випробовують свої сили виконавців саме у різних позиціях і ролях.

Так, учасники студентських музичних колективів мають можливість відчутти себе творчою одиницею у ролі виконавця, керівника, ведучого та інших іпостасей. Суттєвим є те, що відповідальність студентів поширюється і на підготовку такого проєкту, його афішування, рекламування широкій аудиторії, де популярністю користуються найсучасніші способи представлення його публіці, здатність правильно зосередити і розпланувати кульмінаційні точки сценарію під час виступу

і паралельного транслювати його у мас медіа або ж здійснювати запис, зводити і викладати готовий продукт для інтернет-користувачів.

Іншою стороною дотримання даного принципу є включення прогресивних інноваційних технологій, які можуть мати «тестовий режим» для певного курсу. Це стосується оновлення навчальних планів, де вибір студентів змісту свого навчання із додаткових дисциплін дозволяє відстежити і зафіксувати затребуваність певних пілотних напрямків, циклів і посилювати належним чином окремі ланки освітнього процесу. Так, студенти, які завершують навчання на освітньо-кваліфікаційному рівні бакалавра, мають можливість обрати спеціальність згідно власних інтересів у магістратурі. Тобто зберігається наскрізність навчання і водночас активно залучається свідомість молодого спеціаліста щодо вибору своєї професії.

Ще одним аспектом ми вважаємо інформатизацію навчання, яка орієнтує студентів до готовності вільно лавірувати у сучасному освітньому віртуальному світі. Мова йде про медіатеки, тобто «збірки документів на різних електронних носіях, що дозволить працювати з інформацією будь-якого виду, зокрема медіа-виданнями, що сполучають можливості передових досягнень ІТ-індустрії й переваги персональних розробок співробітників медіатек бібліотечно-інформаційних центрів – бібліографічними та вебсайтографічними (вебліографічними) матеріалами» [16, 194].

Ураховуючи тенденції сучасного світу щодо інформатизації середовища, для якого характерне прогресуюче подальше розгортання, принцип проєктивності навчального процесу уможливорює залучати ресурси медіатек як під час аудиторних занять, так і у самостійній підготовці студентів факультетів мистецтв. Контент культурно-просвітницької тематики таких матеріалів важко переоцінити, оскільки він є міцним підґрунтям для формування слухової уваги. Завдяки такому зануренню студента у музичне віртуальне середовище накопичується слухацький досвід, з'являється можливість відстежувати свої особистісні успіхи у часовому проміжку.

У **висновках** доцільно зазначити, що прогресивні інновації передбачають обмін досвідом і збагачення власного багажу мистецької грамотності, тому доречно буде активно залучати студентів факультетів мистецтв до навчання у закладах вищої освіти, які є партнерами у музичній галузі. Також це є проходження навчальної практики у різних художніх колективах, де студенти мають можливість зануритися у творчу роботу безпосередньо у відомих і успішних музикантів. Цей шлях демонструватиме результати включення інновацій у минулому і сучасному і орієнтуватиме їх до активної мистецької позиції щодо власного шляху.

Література:

1. Афанасьєв Ю.Л. (1990), Соціально-культурний потенціал художньої діяльності. Л.: Світ. 159 с.
2. Варій М.Й. (2008), Психологія особистості: Навч. пос. К.: Центр учбової літератури. 592 с.
3. Вовк Л.П. (2000), Педагогічні традиції у системі освітніх іновацій. Пульсар. № 9. С.45-47.
4. Вознюк О.В. (2012), Педагогічна синергетика: генеза, теорія і практика: Монографія. Житомир: Вид-во ЖДУ імені Івана Франка. 708 с.
5. Духовність особистості в системі мистецької освіти: зб. пр. наук. шк. д-ра пед. наук, проф. О.М. Олексюк. (2015), Київський ун-т ім. Б. Грінченка. К.: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. 192 с.
6. Козир А.В. (2008), Професійна майстерність учителів музики: теорія і практика формування в системі багаторівневої освіти: [монографія]. К.: НПУ імені М. Драгоманова. 378 с.

7. Костюк О.Г. (1965), Сприймання музики і художня культура слухача. К.: Наукова думка. 121 с.
8. Мистецька освіта в Україні: теорія і практика. (2010), Ред. О.П. Рудницька. Суми. СумДПУ імені А.С.Макаренка. 255с.
9. Падалка Г.М. (1995), Музична педагогіка: Курс лекцій з актуальних проблем викладання музичних дисциплін в системі педагогічної освіти. За редакцією В.Г. Бутенка. Херсон : ХДП. 104 с.
10. Падалка Г.М. (2008), Педагогіка мистецтва (Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін). К.: Освіта України. 274 с.
11. Професійно-педагогічна освіта: сучасні концептуальні моделі та тенденції розвитку: Монографія. (2006), Авт. кол. О.А. Дубасенюк, О.Є.Антонова, С.С. Вітвицька, Н.Г.Сидорчук, О.М. Спірін, Н.В. Якса та ін. За заг. ред. проф. О.А.Дубасенюк. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 316 с.
12. Світова художня культура: Від первісного суспільства до початку середньовіччя. (2004), Навч. посіб. О.П. Щолокова, С.В. Шип, О.Л.Шевнюк, О.М.Семашко. К.: Вища шк. 175с.
13. Трансдисциплінарний вимір підготовки фахівців мистецького профілю: колективна монографія, під заг. ред. А.Козир. (2022), вип І. К.: НПУ імені М.П.Драгоманова. 377 с.
14. Феномен інновацій: освіта, суспільство, культура: монографія, за ред. В.Г. Кременя. (2008), К.: Педагогічна думка. 472с.
15. Федоришин В.І. (2006), Формування виконавської майстерності студентів мистецьких факультетів у процесі колективного музикування: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Київ. 22 с.
16. Філософсько-теоретичні та практико-зорієнтовані аспекти випереджаючої освіти для сталого розвитку Матеріали всеукраїнської наукової конференції. (2013), 22 листопада 2012 р., м. Дніпропетровськ. Частина II. Наук. ред. О.Є.Висоцька. Дніпропетровськ: «Роял Принт». 256 с.

KOZYR Alla, LIKHITSKA Larisa.

Basic principles of creative and musical activity of students of the faculties of arts.

The article reveals the main principles of the creative and musical activity of future music teachers. Among the main principles, the following are highlighted: the principle of national orientation of music-pedagogical education, the projectivity of the educational process, which involves the introduction of progressive innovations. The principle of national orientation of musical and pedagogical training ensures the formation of the spirituality of future teachers of musical art, their value orientations. The principle of projectivity of the educational process, which involves the introduction of progressive innovations, is expressed in ensuring the purposefulness of the educational process, the formation of clear ideas about the goal of the personal development of each student of the Faculty of Arts in today's conditions. The specified principles contribute to the observance of the set of ethical and national norms by the students of the faculties of arts of the universities.

Keywords: students of arts faculties, main principles, creative and musical activity, national orientation, projectivity of the educational process

References:

1. Afanasiev Yu.L. (1990), Socio-cultural potential of artistic activity. L: The world. 159 p.
2. Vary M.Y. (2008), Personality Psychology: Education. village K.: Center of educational literature. 592 p.
3. Vovk L.P. (2000), Pedagogical traditions in the system of educational innovations. Pulsar. No. 9, pp. 45-47.
4. Vozniuk O.V. (2012), Pedagogical synergy: genesis, theory and practice: Monograph. Zhytomyr: Publication of the Ivan Franko State University. 708 p.
5. Spirituality of the individual in the art education system: coll. of Sciences sh. Dr. Ped. Sciences, Prof. OHM. Oleksiuk (2015), Kyiv University named after V. Hrinchenko. K.: Kyiv. University named after V. Hrinchenko. 192 с.
6. Kozyr A.V. (2008), Professional skill of music teachers: theory and practice of formation in the system of multilevel education: [monograph]. K.: NPU named after M. Dragomanov. 378 p.
7. Kostyuk O.H. (1965), Music Perception and the Artistic Culture of the Listener. K.: Scientific opinion. 121 p.

8. Art education in Ukraine: theory and practice. (2010), Ed. O.P. Rudnytska Sumy. SumDPU named after A.S. Makarenko 255 p.
9. Padalka H.M. (1995), Music pedagogy: A course of lectures on current problems of teaching musical disciplines in the system of pedagogical education. Edited by V.G. Butenko Kherson: KhDPI. 104 p.
10. Padalka H.M. (2008), Art pedagogy (Theory and teaching methods of artistic disciplines). K.: Education of Ukraine. 274 p.
11. Professional and pedagogical education: modern conceptual models and development trends: Monograph. (2006), Author. number O.A. Dubaseniuk, O.E. Antonova, S.S. Vitvytska, N.G. Sydorчук, O.M. Spirin, N.V. Yaksa et al. In general ed. Prof. O.A. Dubasenyuk. Zhytomyr: Publication of ZhDU named after I.Franka, 316 p.
12. World artistic culture: From primitive society to the beginning of the Middle Ages. (2004), Education. manual O.P. Shcholokova, S.V. Ship, O.L. Shevnyuk, O.M. Semashko. K.: Higher school. 175 p.
13. The transdisciplinary dimension of the training of artistic specialists: a collective monograph, under general ed. A. Kozyr. (2022), issue I.K.: NPU named after M.P. Dragomanov. 377 p.
14. The phenomenon of innovation: education, society, culture: monograph, edited by V.G. Flint. (2008), K.: Pedagogical thought. 472 p.
15. Fedoryshyn V.I. (2006), Formation of performance skills of students of art faculties in the process of collective music making: author's abstract. thesis ... candidate ped. Sciences: 13.00.02. Kyiv. 22 p.
16. Philosophical-theoretical and practically-oriented aspects of anticipatory education for sustainable development Materials of the All-Ukrainian scientific conference. (2013), November 22, 2012, Dnipropetrovsk. Part II. Science ed. O.E. Vysotska. Dnipropetrovsk: "Royal Print". 256 p.